

ΕΚΤΑΚΤΟΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 17^{ΗΣ} ΜΑΡΤΙΟΥ 1992

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΙΧΑΗΛ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

Ο ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΜΕΣΑ ΑΠ' ΤΗΝ «ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ»

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΤΑΣΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ

Σ' αὐτὸν τὸν ὠκεάνειο περίπλου ἀπ' τὶς χιλιάδες σελίδες τῆς «*Ἱστορίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος*» τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου,—πὸν κἀνω, ὁμολογῶ, αὐτὴ τὴ φορὰ ἐπιλεκτικά,—αἰστάνθηκα τὴν ἀνάγκη νὰ καταγράψω τὶς ἐντυπώσεις μου, γιατί πιστεύω πὼς ἡ ἀναστροφή μὲ μιὰν ἐξαιρετικὴ διάνοια, ὅπως ἡ δική του, φορτίζει μὲ ἔμπνευση κάθε προσωπικὴ δημιουργία. Καθὼς προχωροῦσα στὴν ἀνάγνωση, ἀπὸ κεφάλαιο σὲ κεφάλαιο πρόβαλλε ὀλοένα μπρὸς μου ἡ ἠθικὴ φυσιογνωμία του, ἐνῶ παρεμβαλλόταν κάθε τόσο ἡ ὠραία μορφή του, ὅπως τὴ μεγέθυνε ὁ φακὸς τῆς μνήμης μου. Ἄκουα τὴ λαλιά του μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ ἐκφορὰ τοῦ «P» νὰ διαδέχεται τὴν ὀμιλητικὴ γραφή του καὶ δεχόμενον τὰ θερμὰ κύματα τῆς ψυχικῆς ἀκτινοβολίας τοῦ ἀνθρώπου, πὸν στὰ σαράντα χρόνια τῆς φιλίας μας ὑπῆρξε τὸ πρόσωπο ἀναφορᾶς μου. Τὸ τί διδάχτηκα ἢ πληροφορήθηκα στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς διαδρομῆς,—ἀνάμεσα σὲ ἔξοχες προσωπογραφίες μεγάλων καὶ μικρῶν δημιουργῶν, ἡρώων ἀλλὰ καὶ ταπεινῶν πολιτῶν, σὲ ἀναλύσεις ἔργων, ἰδεολογιῶν καὶ κοσμοθεωριῶν, σὲ περιγραφὰς τόπων, γεγονότων κ.ἄ.,—ἔχει λιγότερη σημασία, ἀπὸ τὸ τί μπόρεσα νὰ ἀφομοιώσω, ὥστε νὰ ἴχω αἰστανθεῖ στὸ τέλος τῆς διαδρομῆς τὸ ἀόριστα εὐχάριστο αἶσθημα πὼς εἶχα πλουτίσει τὸ πνευματικὸ ἀποθεματικὸ μου. Εὐγνωμονῶ αὐτὴ τὴν ἀκούραστη μέλισσα, πὸν κοροφολόγησε μὲ ἰδιοφυΐα τὸν ἀμητὸ ἀπ' τὴν πνευματικὴ ἀνθοφορία αἰῶνων μέσα στὸ πάθος τῆς νὰ μεταδώσει τὸ τρισαπόσταγμα του στοὺς Ἕλληνες, ἀφήνοντας συγχρόνως νὰ διαφαίνεται διακριτικὰ ἀπ' τὶς σελίδες τοῦ ἀνεπανάληπτου

ἔργου αὐτὸ τὸ πρότυπο ἀρετῆς καὶ σοφίας, ὁ δημιουργὸς του, ποὺ τίμησε τὴν ἔννοια «Ἄνθρωπος» καὶ «Ἕλληνας»...

Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος ἤρθε στὸν κόσμον ὅταν ὁ αἰώνας μας ἦταν νήπιος, ποὺ τὴν πατρότητά του διεκδικοῦσε ὁ προηγούμενός του μὲ τοὺς μακάριους χρόνους τῆς «Μπὲλ Ἐπόκ». Ἔφυγε ἀπ' τὴ ζωὴ ἐγκαταλείποντας ἕναν αἰώνα γέρο, νὰ παραδέρνει μέσα σὲ μιὰν ἠθικὴ ἀσυναρτησία, βία καὶ ὀργή. Πολὸν νέος εἶχε ζήσει μέρες ἐθνικῶν θριάμβων, ἀλλὰ καὶ μέρες καταστροφῶν. Μὲ τὴν μοναδικὴν πείρα ποὺ εἶχε ἀποκομίσει καθὼς εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθεῖ ἀπὸ πολὺ κοντὰ τὰ πολιτικὰ γεγονότα, —προετοιμασμένος ἀπὸ ἰδιοσυγκρασία καὶ παιδεία,— διαμόρφωσε ἕνα χαρακτῆρα μετριοπαθῆ, ἔτσι ὥστε «μ ἔ σ α σ τ ὸ ν π α θ ὶ ν τ ὸ σ ἄ λ ο» νὰ παραμένει ἕνας νηφάλιος κριτῆς τῆς πολιτικῆς μας ζωῆς.

Ἡ γενεά μου εἶχε εὐτυχήσει νὰ δεχτεῖ πρώτη τὸ δῶρο τῆς διδασκαλίας του. Ἦταν, γι' αὐτήν, ἕνα προνόμιο. Ἐκεῖ γύρω στὰ 1930 ἕνα πυκνὸ ἀκροατήριον ἀπὸ σπουδαστές, διανοούμενους, μέλη τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας, συνωστιζόταν στὴν αἴθουσα τῆς Νομικῆς Σχολῆς τῆς ὁδοῦ Σίνα, γιὰ νὰ παρακολουθήσει τὸ νεαρὸ κοινωνιολόγο, ποὺ ἀνέπτυξε στὰ μαθήματά του ρηξικέλευθες ἀπόψεις ἐπάνω στὴ θεωρία τοῦ Μαρξισμοῦ σαγηνεύοντας μὲ τὴ γοητεία τοῦ λόγου του ὅσο καὶ μὲ τὴν αἰθέρια καλλονὴ του. Κάποια στιγμή, ὡστόσο, ἡ ἀκαδημαϊκὴ ἔδρα φάνηκε πολὺ στενὸ βᾶθρον γιὰ τὸν ἐπιστήμονα. Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος αἰστάνθηκε τότε τὴν ἀνάγκη νὰ κατεβεῖ στὸ χῶρον τῆς δράσης, γιὰ νὰ διδάξει ἔμπρακτα τὴν πολιτικὴ ἀρετῆ. Τὸ πάθος, ὅμως, τῆς διδαχῆς καὶ τὸ δαιμόνιο τῆς δημιουργίας δὲ σιγήσανε ποτὲ μέσα του. Στὴ διάρκεια μιᾶς πενήνταετίας, μὲ τὰ ἀνεπανάληπτα ἔργα του, ἀναδείχτηκε ὁ νεότερος ἀπ' τοὺς μεγάλους διδασκάλους τοῦ Ἑθνους. Ἡ «Ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος» θὰ παραμένει «μέγιστον μάθημα».

Στὸν Παναγιώτη Κανελλόπουλο καὶ οἱ τρεῖς ἐκδηλώσεις, —τοῦ πολιτικοῦ, τοῦ Ἐπιστήμονα καὶ τοῦ ἀνθρώπου τῶν Γραμμάτων,— ἦταν ἔκφραση μιᾶς ἔντονης ἐσωτερικῆς ζωῆς χριστιανοῦ. Σὲ ὅλη τὴν πολυτάραχη σταδιοδρομίᾳ του ἡ ἠθικὴ τῆς «Ὀμιλίας ἐπὶ τοῦ Ὁρους» καταξίωσε τὶς πράξεις του μὲ χαρακτηριστικὸ τῆς γνώρισμα, στὴν Πολιτικὴ: Τὸ ἐθνικὸ καὶ μόνον συμφέρον. Κατάγγειλε στὴν κοινὴ γνώμη τὸ φανατισμὸν ἀνάμεσα στὰ ἀντίπαλα κόμματα ὡς αἴτιον τοῦ μοιραίου «Διχασμοῦ» ἰδρύοντας τὸ «Ἐθνικὸν ἐνωτικὸν κόμμα» γιὰ νὰ ἐπιβάλλει νέα πολιτικὰ ἤθη. Στὴν Ἐπιστήμη: Τὴν ἀφαρτίαστη κρίση. Ὁ κοινωνιολόγος δὲ δίστασε, ἀπιστώντας στὴν οἰκογενειακὴ του παράδοση, νὰ δικαιώσει τὴν πολιτικὴν τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου. Στὰ Γράμματα: Μιὰ χυμώδη γραφή, ὅπου οἱ λυρικές ἀποχρώσεις συνοδεύουν ρήσεις μὲ ἀπροσδόκητες προεκτάσεις βᾶθους. Τὰ κείμενά του μοιάζουν μὲ ἀπομαγνητοσκοπήσεις ἐνὸς πυκνοῦ ὁμηλικικοῦ ὕφους, ποὺ τοὺς προσδίδει παραστατικὴ καὶ

ένταση. Τέλος, στην καθημερινή ζωή: Μιὰν ἐγκαρδιότητα καὶ προσήγεια ἀνθρώπου, πὸν ἔκανε βίωμά του τὴν «'Αγάπη». Συγχώρησε τοὺς διῶκτες του συνταγματάρχες τῆς Χούντας μπροστὰ στὸ δικαστήριον πὸν τοὺς δίκασε. Ἦταν, γι' αὐτόν, ζωτικὴ ἀνάγκη νὰ ἀγαπᾷ καὶ νὰ τὸν ἀγαποῦν, ὅπως σὲ ἄλλους νάχουν ἰσχὺ γιὰ νὰ τοὺς ὑπολογίζουν. Ὡστόσο, ἀντίθετα ἀπὸ πολλοὺς ἄλλους, εἶχε κατορθώσει τοῦτο τὸ σπάνιον: Τὸ ὄνομά του νὰ εἶναι ἀξίωμα καὶ ἡ φιλία του νὰ ἀποτελεῖ τίτλον εὐγενείας σὲ ὄσους εἶχαν ἀξιωθεί νὰ τὴν ἀποκτήσουν. Χαρακτῆρες, ὅπως τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου, δημιουργοῦνται «μὲ κ α ι ρ ὸ κ α ἰ μ ἐ κ ὀ π ο». Εἶναι ἄνθη πολιτισμοῦ. Ἄν ἡ φυλὴ μας στοὺς τελευταίους αἰῶνες διαμόρφωσε τὸν τύπον τοῦ «ἀγωνιστῆ», τὸν τύπον τοῦ «διαφωτιστῆ», τὸν τύπον τοῦ «'Οδυσσεά», μὲ τὸν Παναγιώτη Κανελλόπουλον ἔφτασε στὴ θαυμαστὴ ἐκείνη ὠριμότητα, πὸν εὐγονικὸς καρπὸς τῆς εἶναι ὁ «εὐπατριδής». Κάθε σκέψη καὶ πράξις του ἦταν ἀποταμίευμα πείρας καὶ σοφίας.

Εἶναι εὐτόχημα γιὰ τὸ μελετητὴ ν' ἀνακαλύπτει μέσα στὸ ἔργον τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου ὅλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα, διατυπωμένα μὲ παρηρησία ἐξομολογητικῆ, ἔτσι ὥστε νὰ τονίσει μὲ κάποιον αἶσθημα ἀσφάλειας τὶς χαρακτηριστικὰς γραμμὰς στὴν πνευματικὴ κατατομὴ του, βρίσκοντας συγχρόνως καὶ τὸν κεντρικὸν ἄξονα πὸν συνδέει τὴν τρισιδιάστατην ἐκδήλωσίν του ὡς πολιτικοῦ, ἐπιστήμονα καὶ καλλιτέχνη. Ἦταν ἡ ἐποχὴ, ὅπου ψυχορραγοῦσε πιά ὁ παλιὸς πολιτικὸς κόσμος, μὰ ἡ νεώτερη γενεὰ τῶν πολιτικῶν δὲν ἔδειχνε ἀκόμη νὰ προσανατολίζεται σὲ νέους ὁρίζοντες. Νιώθοντας, τότε, καθῆκον τοῦ αὐτὸν τὸ δρόμον τῆς μοναξιάς, τὸν πῆρε μὲ ἐνθουσιασμό ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος ὕστερα ἀπὸ ἕξι χρόνια πανεπιστημιακῆς διδασκαλίας. Κι' ὅλον ἐκεῖνο τὸ πλῆθος ἀπὸ τὶς πρὸ διαφορετικὰς γενεὰς καὶ κοινωνικὰς τάξεις, πὸν τὸν ἄκουσε ἕνα βράδν, —τὸν Ἰανουάριον 1936,— στὴν πλατεία Συντάγματος νὰ ἐξαγγέλλει τὸ πολιτικὸν του «Πιστεύω» δὲν ἀταπατήθηκε ἀναγνωρίζοντας στὸ πρόσωπον τοῦ νέου πολιτικοῦ καὶ ἕναν ἠθικὸν ἡγέτην. Ἡ παρουσία, τότε, τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου στὸν πολιτικὸν στίβον ἐνθουσίασε ἰδιαίτερα τὴν νεολαίαν, πὸν εἶχε δομηθεῖ ἀπ' τὴν πανεπιστημιακὴν διδασκαλίαν του, μὰ καὶ τοὺς λίγους ἀπ' τοὺς παλαιότερους, πὸν εἶχαν διαπιστώσει τὴν χρεωκοπίαν τῆς παλαιοκομματικῆς τακτικῆς. Ὁ ἴδιος θὰ διατυπώσει ἀργότερα (μιλώντας γιὰ τὸν Δάντην, στὸν πρῶτον τόμον τῆς ὀριστικῆς ἐκδόσεως τῆς «Ἱστορίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος») τὴν δεοντολογίαν κάθε συνειδητοῦ πολίτην: «(...) Ὅποιος ἀνήκει σὲ ὀρισμένον κόμμα —καὶ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀνήκει κάθε συνειδητὸς πολίτης— πρέπει νὰ ξέρει ὅτι, ἂν θέλει νὰ ᾖναι ἀληθινὸς καὶ ἐλεύθερος ἄνθρωπος, ὀφείλει νὰ διαφωνεῖ καὶ μὲ τοὺς ὁμοϊδεάτες του, ὅταν παραφέρονται καὶ γίνονται μάζα κουτῆ καὶ κακιὰ, ὀφείλει νὰ εἶναι ὁ ἑαυτὸς του».

Τὸ δικτατορικὸν καθεστῶς, πὸν ἐπακολούθησε, εἶχε ἀνακόψει ἀπροσδόκητα τὴν

πολιτική σταδιοδρομία του γιατί του αντιτάχτηκε σά γνήσιος δημοκράτης· ή απομόνωσή του, ώστόσο, — πού τον ύποχρέωσε νά ζήσει έξόριστος για τέσσερα περίπου χρόνια, — τού έδωσε τήν εύκαιρία νά κάνει μιá βαθύτατη άναγνώριση τού έσωτερικού κόσμου του. Μέσα στήν άυτοσυγκέντρωσή του, τότε, είδε σέ όλη τή δραματική άγωνία της τήν εποχή του, τόν ιστορικό ρόλο τής Έλλάδος σ' αυτήν, τήν άποστολή του, ένω ή καταιγίδα τού δευτέρου παγκοσμίου πολέμου πλησίαζε. 'Ο ίδιος έκμυστηρεύτηκε στόν πρόλογο τής πρώτης δίτομης έκδοσης τής «Ιστορίας τού εύρωπαϊκού πνεύματος»: «Στή μοναξιά άκριβώς είδα μπρός μου τήν πιό μεγάλη και τήν πιό σταθερή κοινωνία πού ύπάρχει στόν κόσμος, τήν κοινωνία τών πνευμάτων. Δέν τήν είδα μόνο, τήν έζησα και τήν έκανα δική μου». Παρακολουθώντας άπό μιá παραλία τού Εύβοϊκού τή γιγαντομαχία, πού θάκρωε τήν τύχη τής Εύρώπης — τήν τύχη τού εύρωπαϊκού πολιτισμού, — αιστάνθηκε νά πλημμυρίζει άπό στοργή γι' αυτήν τήν άγαπημένη Εύρώπη — τή «μ ο ί ρ α μ α ς», — καθώς πίστευε. Ρωμαλέος καρπός άπό αυτόν τόν ύμναιό του μέ τή μοναξιά είναι ή «Ιστορία τού εύρωπαϊκού πνεύματος». 'Η έθελοντική στράτευσή του στόν έλληνοϊταλικό πόλεμο ώς άπλου στρατιώτη, ήταν τό προανάκρουσμα για μιá νέα περίοδο στή σταδιοδρομία του, όπου θά δινόταν πιá άπερίσπαστος στήν πολιτική δράση. Βάζοντας τις βάσεις σέ μιάν αντιστασιακή οργάνωση, άπό τούς πρώτους κιόλας μήνες τής έχθρικής κατοχής, απέδρασε στή Μέση Ανατολή, άφου άφησε σάν άποχαιρετισμό στό κοινόν του τόν πρώτο τόμο άπ' τήν πρώτη δίτομη έκδοση τής «Ιστορίας τού εύρωπαϊκού πνεύματος» (ό δεύτερος θά εκδιδόταν στά 1947). Είρωνεία τής τύχης: 'Υστερα άπό είκοσι πέντε χρόνια έντονης παρουσίας του στήν πολιτική σκηνή, θά έπωφεληθεί ξανά άπ' τόν περιορισμό τής έλευθερίας του άπ' τούς δικτάτορες συνταγματάρχες για νά ξαναρχίσει μιάν ανασύνθεση τού έργου του, πού άποτελεϊ τήν οριστική μορφή του.

'Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος είχε άποδεχτεί a priori όλες τις ιδιομορφίες τού εύρωπαϊκού πνεύματος. Θά ισχυριζόμουν, μάλιστα, πώς ή ψυχοσύνθεση τού χριστιανού γονιμοποίησε τό υπέδαφος για ν' αναπτυχθεί ή σκέψη του ιδιαίτερα άπ' τήν πνευματική συγκομιδή τών μεταχριστιανικών αιώνων. 'Οπως κάθε αυθεντικός διανοητής γαλουχήθηκε άπ' τό πνεύμα τής Εύρώπης, καθώς διαμορφώθηκε άπ' τή διασταύρωση τής σκέψης τής κλασικής Αθήνας μέ τήν πολιτειακή και νομοθετική παράδοση τής Ρώμης και τήν ήθική τής Ιερουσαλήμ. Αυτή ή Εύρώπη υπήρξε ο μόγιμος βιότοπος τού πνεύματός του. 'Ο ίδιος, δίνοντας τά στοιχειά τής πνευματικής του ταυτότητας, άποκάλυψε τήν πολυδιάστατη συγκρότησή της: «Μέ τούς κλασικούς άγάπησα τό φώς· μέ τούς ρομαντικούς τή νύχτα. Μέ τούς λογικούς τήν ορθογώνια σκέψη· μέ τούς μυστικούς τήν άδηλη άλήθεια. Δέν ύπάρχει τίποτα πού ν' άγαπήθηκε πολύ και πού νά μήν τ' άγάπησα κι' έγώ. Μονάχα αυτό μου δίνει τό δικαίωμα (ή

ἔστω τῇ σφαλερῇ ἐντύπωση πῶς ἔχω τὸ δικαίωμα) νὰ μιλήσω γιὰ ἅλα». Τὸ ἐκπληκτικό, πράγματι, στὴ σύνθεση τῆς «Ἱστορίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος» εἶναι πῶς ὁ δημιουργὸς τῆς εἶχε κατορθώσει «νὰ μιλήσει γιὰ ἅλα», ἀπ' τὶς ἔδρες καὶ τῶν τριῶν βασικῶν κύκλων τῆς ἀνθρώπινης γνώσης, — ἠθικό, θετικό, πολιτιστικό, — μὲ ἀξιοθαύμαστη ἐνημερότητα, μεθοδικότητα καὶ σαφήνεια, ἀφήνοντας συγχρόνως νὰ διαφαίνεται ἀνάμεσα στὶς σελίδες τῆς ἀνεπιτήδευτο τὸ ἠθικό εἶδωλό του: Ὁ πιστὸς χριστιανὸς στὸ δόγμα τῆς Ὁρθοδοξίας, ὁ μεταφυσικός, ὁ ἰδεαλιστής, ὁ αἰσθηματίας καὶ αἰσθηματικός, ὁ ἐθνικόφρων, ὁ δημοκράτης, ὁ ὑπερασπιστὴς τῆς ἐλευθερίας, ὁ ἀριστοκρατικὸς στὴν ψυχικὴ ἰδιοσυστασία του, ὁ φίλος τῶν πορευμένων, τῶν ἀδυνάτων καὶ τῶν ταπεινῶν, ὁ σύντροφος τῶν μοναξιασμένων, ὁ φιλάλληλος, ὁ ζηλωτὴς τῆς ἀγνότητος, ὁ ὠραιοπαθής, ὁ καλὸς οἰκογενειάρχης, ὁ ὁπαδὸς τῆς παιδευτικῆς σκοπιμότητος τῆς Τέχνης κ.ἄ.

Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος διαφύλαξε στὴ ζωὴ του (ὄσοι τὸν γνώρισαν ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ τὸ βεβαιώνουν) τὴν ψυχρὴ σύνθεση τοῦ ἁγίου Φραγκίσκου τῆς Ἀσίζης. Τὴν ἴδια στοργὴ μὲ τὸν τρυφερὸ ἅγιο, ποὺ αἰσθανόταν κάθε δημιούργημα τοῦ φυσικοῦ κόσμου σὰ μέλος μιᾶς νοερῆς οἰκογένειάς του, ἔνοιθε καὶ ἐκεῖνος σὲ κάθε προῖον τοῦ πνεύματος σὰ νᾶταν καρπὸς τῆς ἔμπνευσῆς του. Ἐβλεπε στὸ δημιούργημα ἀξιοποιημένον ὅλο τὸ μόχθο τοῦ δημιουργοῦ γιὰ νὰ τὸ πλάσει. Σὲ μιὰν ἀναμέτρηση ἀνάμεσα στὸ δημιουργὸ καὶ τὸν κριτικὸ του γιὰ τὴν αἰσθητικὴ ἀποτίμηση τοῦ ἔργου του, ἦταν πάντα ἀλληλέγγυος μὲ τὸ δημιουργό. Στὴν κρίση του βάραινε περισσότερο ὁ πόνος καὶ ὁ μόχθος τῆς δημιουργίας γιὰ τὴν αἰσθητικὴ καταξίωσή της. Θεωροῦσε ἐξ ὀρισμοῦ ἀθύπαρκτο κάθε πνευματικὸ δημιούργημα σὰν ἓνα ἀνεπανάληπτο πρωτότυπο. Στὴ γενναϊὸδωρη ἀξιολόγησή του ὀφείλεται ἡ ἀναφορὰ του σὲ δημιουργούς, ποὺ, συχνότατα, ἀμφιβάλλομε ἀν τὸ ἔργο τους εἶχε ξεπεράσει τὰ ἐθνικὰ ὄρια τῆς πατρίδας τους γιὰ νὰ συμβάλει στὴν ἐξέλιξη τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος. Ὑποψιάζομαι, πῶς, συχνά, θὰ εἶχε ἐπαναλάβει τὴ ρήση τοῦ Σολωμοῦ, ὅτι, «Τὸ ἔθνος πρὸ ἐπι νὰ θεωρεῖ ἐθνικὸν ὅ,τι εἶναι ἀληθές», μὲ τὴν ἔννοια, ὅμως, πῶς αὐτὸ τὸ «ἀληθές», ἀποτελοῦσε, γι' αὐτόν, αὐταξία μὲ διεθνή ἠθικὴ ἀκτινοβολία. Ὅπως οἱ μεγάλοι κριτικοὶ τοῦ 19ου αἰῶνα, πίστευε πῶς οἱ συνθήκες τῆς ζωῆς ἐνὸς δημιουργοῦ ἐπηρεάζουν καὶ προσδιορίζουν, ὡς ἓνα βέβαια βαθμὸ, τὴ δημιουργία του. Ἐτσι, παράλληλα μὲ τὶς θαυμάσιες προσωπογραφίες τους, ὅποτε εἶχε συμβεῖ ἡ ζωὴ τους νὰ ἔχει ἐμπλακεῖ μὲ σημαντικὰ ἱστορικὰ γεγονότα, καθὼς τὰ ἐξιστορεῖ, ἡ «Ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος» νὰ μεταβάλλεται σὲ ἀποσπασματικὴ πολιτικὴ ἱστορία. Κάποτε, ὅμως, αἰστάνθηκε, πῶς αὐτὴ ἡ πλησμονὴ ἀπὸ βιογραφικὰ παρεκβάσεις ἀλλοίωνε τὴν ὕψη τοῦ ἔργου του. Ἀποφασίζοντας, ὥστόσο, νὰ τὶς παραλείψει ἢ νὰ τὶς περιορίσει, τελικά,

ἀντιστάθηκε, — ὅπως ὁμολογεῖ, — στήν ἀρχική σκέψη του, γιατί νόμισε πώς, ἔτσι, θὰ στεροῦσε (καὶ πραγματικὰ θὰ τῆς στεροῦσε) κάτι ἀπ' τὸ ἰδιαίτερό της θέλημα. Στὶς αἰσθητικὰς ἐκτιμήσεις του, ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ἀκολουθεῖ κανόνες διαμορφωμένους ἀπ' τὴν ἀξιολόγηση τῆς ἀπέραντης παρακαταθήκης, ποὺ ἀποτελέσει τὸ πνευματικὸ κεφάλαιο τῆς ἀνθρωπότητας. Γι' αὐτό, δειχεται ἐπιφυλακτικὸς σὲ μορφικὸς νεωτερισμὸς, ποὺ δὲν ἀνανεώνουν δημιουργικὰ τὴν παράδοση, ἀλλὰ εἶναι, — στήν ἀθωότερη περίπτωση, — ἐκτροπὲς μιᾶς ἰδιόμορφης ἰδιοσυγκρασίας, συχνότερα, ὅμως, τεχνάσματα, πειραματισμοί, ἀγκισμοὶ μιᾶς αὐτάρεσκης φαντασίας, ποὺ ἀποπροσανατολίζουν τὴν κοινὴ γνώμη ἀπ' τὴν ἐπικοινωνία της μὲ τὰ γνήσια δημιουργήματα.

Μία χειμαρρῶδης εὐφράδεια διατρέχει τὰ κεφάλαια τῆς «Ἱστορίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος», οὐσιαστικά, ἀπ' τὸν 5ο μ. Χ. αἰῶνα τοῦ Αὔγουστινου, «τοῦ πρώτου ὠτακουστῆ τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς, ὅπως παρατηρεῖ, ποὺ γίνεται ὁ πρῶτος εὐρωπαϊὸς καὶ μόνος μὲ τὴν ὁμολογία του γιὰ τὰ “κρυφὰ δώματα” τῆς ψυχῆς του». Συνεχίζοντας, μελετᾷ διεξοδικὰ τὴν πνευματικὴ προσφορὰ τοῦ Βυζαντίου καθὼς καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἰδιότυπης τέχνης του, μὲ ἐπίκεντρο τὸν θαυμαστὸ Πανσέληνο, — ὡς τὸ ἀκραῖο του προπύργιο στὸ Μυστρά μὲ πνευματικὸ ἡγεμόνα του τὸν Πλήθωνα —, σὲ παραλληλία πάντα μὲ τὶς φάσεις ποὺ εἶχε διαγράψει στήν ἐξέλιξή του τὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα, γιὰ νὰ καταλήξει στήν ἐξευρωπαϊσμένη αὐτοκρατορικὴ Ρωσία καὶ στήν πολιτιστικὴ ἀνθήση τῆς Ἰταλίας τοῦ 19ου αἰῶνα, ἀπ' ὅπου ἐτρύγησε τοὺς πρώτους χυμούς του τὸ ἔργο τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ, ὡς τοὺς μουσικὸς τῆς Γερμανίας Βέμπερ καὶ Σούμπερτ, προοιωνίζοντας τὴν ἐξάπλωση τοῦ ρομαντισμοῦ στήν Πανευρώπη. Σὲ ὅλη αὐτὴ τὴ μακραίωνη διαδρομὴ, — ἄλλοτε μὲ σύντομες σταθμεύσεις, ἄλλοτε περισσότερο μακρές, — γιὰ νὰ προσωπογραφήσει σὲ κάθε περιόδῳ της τοὺς χαρακτηριστικὸς ἐκπροσώπους της, νὰ ἐπισημάνει τὰ ποικίλα πνευματικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ ρεύματα, νὰ ἀναλύσει τὰ ἔργα τῆς Φιλοσοφίας, τῆς Ἐπιστήμης, τῆς Λογοτεχνίας καὶ τῆς Τέχνης, — θὰ συνοδεύουν τὸ κείμενό του φωσφορισμοὶ ἀπὸ ρηξικέλευθες ἀπόψεις γιὰ προσωπικότητες, ἔργα καὶ γεγονότα· μνημειακοὶ ἀφορισμοί· ρήσεις ἐπιγραμματικὰς καὶ ἐκφραστικοὶ εἰκονισμοὶ μοναδικῆς εὐρηματικότητας. Κάποτε, ὡστόσο, τὸ ρεῦμα παφλάζοντας ἀπ' τὶς ὑπεραναπτύξεις καὶ τὴν πλησμονὴ ἀπὸ λεπτομέρειες, ξεχύνεται σὲ παραποτάμιες παρεκβάσεις, ποὺ μάταια προσπαθεῖ ὁ συγγραφεὺς νὰ τὶς διοχετεύσει ξανά στήν κοίτη του, χωρὶς νὰ ἀποφεύγει νὰ προκαλέσει σύγχυση στὸν ἀναγνώστη, ποὺ αἰσθάνεται ἀποπροσανατολισμένος ἀπ' τὸ νόημα τοῦ κυρίου θέματος. Στὴν πινακοθήκη τῶν οἰκοδόμων ὅ,τι ἀποκαλοῦμε «Εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα» δὲν παραλείπει πλὴν στοὺς ἀρχιτέκτονες νὰ προσθέτει καὶ ὄσους ἀπ' τοὺς ἐμπειρικὸς ἓνα σοφὸ ἔνστικτο εἶχε ὑποκινήσει νὰ συμβάλουν στήν ὑποδομὴ του, θεω-

ρώντας τὴν παρασιώπησιν κάθε ἐλάσσονα ἠθικὸν παράπτωμα. Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος ἔχει τὸ θάρρος νὰ ἐπιμένει στὶς ἀπόψεις του ἀλλὰ χωρὶς δογματικὸν τόνον νὰ ἀντιλέγει σὲ ὀριστικὰς τάχαι ἀποφάνσεις γιὰ ἔργα καὶ γεγονότα· νὰ κλονίζει ἀπὸ τὰ βάθρα του «ταμπού» νὰ ἀμφισβητεῖ ἀσθεντεῖς. Μέσα στὸν ἐρμηνευτικὸν οἶστρον του, παρασυρμένος ἀπὸ τοὺς συνειρημὸν μῦθον ἐκπληκτικῆς εὐρυμάθειας, ξεφεύγει σὲ συσχετίσεις χωρὶς νὰ πείθει πάντοτε γιὰ τὸ νόμιμον σύνδεσμον τοὺς. Συχνά, ἔχεις τὴν ἐντύπωσιν πὸς παρακολουθεῖς πανεπιστημιακὴν διδασκαλίαν. Ὁ μείζων Κανελλόπουλος εἶναι ὁ ἰδανιστὴς, ὁ ρωμαντικὸς. Ἡ σκέψιν του μοιάζει μὲ μέλισσα σ' ἕνα ἀνοιξιάντικο πνευματικὸν ροδόνα, ποὺ φτερουγίζει οἰστρηλατημένη ἀπὸ κορφήν σὲ κορφήν, γιὰ νὰ ρουφήξῃ τὸ ἀπόσταγμα ἀπὸ τὰ πιὸ διαφοροτικὰ ἔργα. Χάρη στὴ γλωσσολογίαν του μᾶς πληροφορεῖ γ' αὐτὰ ἀπὸ τὶς πηγὰς τοὺς, ἀπὸ τὰ ἴδια τοὺς τὰ κείμενα. Ὁ ἰδανιστὴς Κανελλόπουλος μᾶς συνοδεύει γεμάτος ἐξαρσῆσιν σ' ἕνα μαγικὸν ταξίδιον ἀνάμεσα στὶς αἰσχυρικὰς «μητέρας ἰδέας». Θὰ παραμένουν μοναδικὰς σὲ εὐστοχίαν οἱ παρατηρήσεις του γιὰ ἔργα, δοξασίαι καὶ ἰδέαι τῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὸν 5ο μ.Χ. ἕως τὸν 9ο βυζαντινὸν αἰῶνα, ὅπου ὑποτυπώθηκαν οἱ χαρακτηριστικὰς ἀντινομίαι στὴν ὕψιν τοῦ πνεύματός του μέσα στὰ ἔργα τῶν Προκόπιου, Ρωμανοῦ τοῦ μελωδοῦ, Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ, Θεοφάνη τοῦ ὁμολογητοῦ, Φωτίου, Ἀρέθα, Συμεῶν τοῦ θεολόγου, καθὼς καὶ τῶν δημιουργῶν τῆς ἰδιόμορφης τέχνης του. Τὸν παρακολουθοῦμε μὲ αἴσθημα ἀσφάλειας νὰ μᾶς ὀδηγεῖ ἀπὸ κεφάλαιον σὲ κεφάλαιον μέσα ἀπὸ τὴν σήραγγαν τοῦ βυζαντινοῦ καὶ εὐρωπαϊκοῦ Μεσαίωνα, — μὲ τὶς θεολογικὰς καὶ δογματικὰς διαμάχαι· τὶς δεισιδαιμονίαι· τοὺς ἐκπρόσωπον τῆς σχολαστικῆς σκέψης· τοὺς ἁγίον, μάρτυρας καὶ ἥρωας· τὶς ἀναλύσεις ἔργων τῶν μεγάλων δημιουργῶν μὲ ἐπικεφαλῆς τοὺς Ντάντε, Βοκκάκιον, Πετράρχην, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐλασσόνων· τοὺς ἐμφυλίον πολέμον· τὶς σταυροφορίαι μὲ παραπλανητικὸν ἔμβλημα τὴν ἀπελευθέρωσιν τάχαι τῶν ἁγίων τόπων. Ρίχνει τοὺς ἐρμηνευτικὸν προβολεῖς του σὲ προδρομικὸν ποιητὰς· κάνει μορφολογικὰς συγκρίσεις σὲ ἔθνικὰ ἔπη· μελετᾷ τὴν ἐπιστημονικὴν, εἰκαστικὴν καὶ λογοτεχνικὴν τοὺς προσφορὰ· εἰσδύει σὲ συνειδήσεις ἡγητόρων καὶ ἀπολύπτει κρυφίνουαι ταγῶν, φθάνοντας, μὲ σκέψιν ξεκούραστη, στὴ θριαμβευτικὴν ἔξοδο ἀπὸ αὐτὴν τὴν σήραγγαν, ποὺ τὴν καταυγάξει μὲ τὴν μεγαλοφυῖαν τῆς μιᾶς ἐντυπωσιακῆς θεωρίαν ἀπὸ δημιουργοὺς σὲ μνημειακὰ ἔργα στὴν τέχνην, στὰ γράμματά, στὶς ἐπιστῆμαι, στὸ στοχασμόν — Μιχαὴλ Ἄγγελον, Νταβίντσι, Ραφαήλ, Τιτσιάνον, Μπραμάντε, Πίκο ντε λὰ Μιράντολα, Γαλιλαῖον καὶ τόσο ἄλλοι. Ἦταν ἀπότοκον, ὡς ἕνα βαθμό, τῆς ἀναστροφῆς τοὺς μὲ τὴν σκέψιν τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος, ὅπως κωδικοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς λόγιον τοῦ Βυζαντίου, πρόσφυγες στὴ Δύση μετὰ τὴν ὑποταγὴν τῆς αὐτοκρατορίας τοὺς στοὺς Τούρκον, ἐνῶ τὰ ὄρια τοῦ γνωστοῦ ὡστόσο κόσμου μεγάλωναν ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψιν νέων χωρῶν — τὴν «Ἀ ν α γ έ ν ν η σ η», ὅπως χα-

ρακτηρίστηκε, τοῦ πνεύματος, πὸν ἀπελευθερωμένο πιά ἀπ' τὰ δεσμὰ τῆς Πολιτείας καὶ τῆς Ἐκκλησίας, εἶχε ξεχυθεῖ ὀρμητικὸ κατακλύζοντας μὲ μιὰ πρωτοφανή πολιτιστικὴ ἀνθοφορία τὴν εὐρωπαϊκὴ ἥπειρο. Συσχετίζοντας τὴν ἡλιοκεντρικὴ θεωρία τοῦ Κοπέρνικου μὲ τὴ γεωκεντρικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη, θὰ διατυπώσει τὸν ἀφορισμό, —τόσο ἐπίκαιρο στὶς μέρες μας,— «κάθε ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια δὲν εἶναι πάντοτε ὠφέλιμη καθεαυτὴ σὲ ὅποια ὥρα» (Γ1-70).

Μελετώντας τὸ μεγάλο αἰῶνα τῆς Ἰσπανίας καὶ τῆς Ἀγγλίας, ὅπου μεγαλοῦρησαν ποιητές, δραματοῦργοι καὶ εἰκαστικοὶ πρωτόφαντης λάμπης —Λόπε ντεβέγκα, Τίτσο Ντεμολίνα, Καλντερόν, Βελάσκουεθ, Μπὲν Τζόνσον, Μάρλοου, κ.ἄ.— μὲ δικαιολογημένη φυλετικὴ ὑπερηφάνεια θὰ ἀφιερώσει δεκάδες ἐρμηνευτικὲς σελίδες στὸν ἔνδοξο κρητικὸ τοῦ Τολέδου, στὸ Δομήνικο Θεοτοκόπουλο. Γιὰ τοὺς δύο μέγιστους δημιουργοὺς του, τὸ Θεοβάντες καὶ τὸν Σαίξπηρ (τὸ «Μεγάλο διαβάτη τῆς γῆς», ὅπως θὰ χαρακτηρίσει τὸν τελευταῖο), πὸν πλάσανε ἀνθρώπινους χαρακτῆρες —σύμβολα, θὰ κάνει εὐστοχότατες παρατηρήσεις σὰν τὴν ἀκόλουθη: «(...) Καὶ ὁ Θεοβάντες καὶ ὁ Σαίξπηρ ἀντλεῖ τὸν Δὸν Κιχόττη καὶ τὸν Ἀμλέτο ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀνθρώπινη φύση. Σκόρπια μέσ' στὴν ἀνθρωπότητα —ἀλλὰ ἀθέατα ὡς τὴν ὥρα πὸν τᾶπιασαν ὁ Θεοβάντες καὶ ὁ Σαίξπηρ μὲ τὴ δική τους θαυμαστὴ ματιά— βρίσκονταν (καὶ θὰ βρίσκονται πάντα ὡς τὴ συντέλεια τοῦ κόσμου) τὰ μέρια πὸν ἀπαρτίζουν ἓνα Δὸν Κιχόττη καὶ ἓνα Ἀμλέτο. Οἱ δύο μεγάλοι δημιουργοὶ —οἱ «ἐφευρέτες» τοῦ Δὸν Κιχόττη καὶ τοῦ Ἀμλέτου— μᾶς ἔκαμαν νὰ ἴδουμε ὅ,τι δὲ θὰ βλέπαμε ποτέ, χωρὶς τὸ δικό τους βλέμμα καὶ τὴ δική τους πλαστικὴ δύναμη. Δὲ θὰ ἀποκαλύπταμε στὸ πρόσωπο κανενὸς ἀνθρώπου γύρω μας, κι ἀκόμη μέσ' στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό μας». (B2-721).

Περιγράφοντας τὸ γαλλικὸ αἰῶνα τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος ἀπεικονίζει πειστικότερα τὴν περιορῶσα ἀτμόσφαιρά του, ὅπου στὴν κοινωνικὴ ζωὴ ἐπιβάλλουν παγκόσμια τὸ ἐθιμοτυπικὸ κῆρος τοὺς οἱ κανόνες τῆς γαλλικῆς κομποπρέπειας καὶ τὸ αἰσθητικὸ στὴν πνευματικὴ ζωὴ, μὲ κυρίαρχες τὶς ἀρχές τοῦ κλασικισμοῦ, ὅπως τὶς συνοψίζει εὐστοχα ὁ ἴδιος: «Τάση πρὸς τὴ δέσμευση καὶ τὴν παραμέριση (ἢ κατάπνιξη) τοῦ ὑποκειμενικοῦ στοιχείου, ἀποφυγὴ τοῦ σκότους, (ἄρα, καὶ τοῦ σκοτεινοῦ βάθους), ἀκρίβεια στὴ γλῶσσα καὶ στὰ νοήματα, λογικὴ ἀκόμη ἔκφραση τῶν αἰσθημάτων (ἄρα, ἀποφυγὴ τοῦ πάθους), ἀνάπτυξη τῶν σκέψεων καὶ τῆς ψυχῆς σὲ ἐπίπεδα φωτεινά, ἄγνοια κάθε δαιμονικοῦ στοιχείου»— εἶναι τὰ κοινὰ γνωρίσματα, πὸν προσπερνώντας τὶς διαφορὲς τῆς ἰδιοσυγκρασίας καὶ τοῦ πνεύματος, θὰ συνδέσουν ἕναν ἀστερισμὸ ἀπὸ ἔξοχους δημιουργοὺς, πὸν τὰ ἔργα τοὺς ἐδραΐωσαν τὴν πολιτιστικὴ προσφορὰ τῆς Γαλλίας στὴν ἀνθρωπότητα: Ντιντερό, Πασκάλ, Κορνέιγ, Μολιέρου, Λαροσφουκώ, Φενελόν, Σαῖντ Σιμὸν κ.ἄ.

Οἱ μεγάλοι θεατρικοὶ συγγραφεῖς, —Κορνήλιος, Μολιέρως, Ρακίνας—, βρίσκουν στὴν κριτικὴ τους τοποθέτηση ἕναν ἔξοχο θεατρολόγο, ποὺ ἐπισημαίνει τοὺς κοινούς ἐρμηνευτικούς ἄξονες στὰ ἔργα τους. Σὲ μιὰν ἔξαρση, ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ἀπ' τὸν αἰθέρα τοῦ ἐπικοῦ 18ου αἰώνα, ποὺ θὰ κατευθύνει τὴν ἀνθρωπότητα σὲ νέα μέτωπα σκέψης καὶ δράσης, ἐρμηνεύει ἔργα τῆς εἰκαστικῆς, τῆς μουσικῆς καὶ τῆς Λογοτεχνίας· ἀναλύει ἐπιστημονικὲς ἐπιτεύξεις· ἐκλαϊκεύει κοσμοθεωρίες· ἀναφέρεται σὲ θρησκευτικά, κοινωνικά καὶ πολεμικά γεγονότα, ποὺ εἶχαν ἀποφασιστικὴ ἐπίδραση στὴ διαμόρφωση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, ὅπως ἡ ἀνεξαρτησία τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν (θὰ διερευνήσῃ τὰ αἷτια καὶ τὶς συνθήκες τῆς ἀπόσχισής τους ἀπ' τὴ μητρόπολη παρεκβατικά σὲ δύο μικρὰ κεφάλαια) καὶ ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση (θὰ ἀναλύει αἷτια, ἀρχές καὶ γεγονότα σὲ δέκα ἐκτενὴ κεφάλαια). Μοναδικές, ἐξίσου, σὲ σαφήνεια καὶ πυκνότητα εἶναι οἱ ἐρμηνεῖες τῶν μεγάλων φιλοσοφικῶν ρευμάτων, ποὺ χαρακτηρίζουν τὴ διαλεκτικὴ σκέψη αὐτοῦ τοῦ αἰώνα. Μὲ ἐκπληκτικούς διασκελισμούς —ἀπ' τὸν Κάντ, μὲ μιὰν ἀνάλυση τοῦ ἔργου του ἀντάξια τῆς μεγάλης συμβολῆς του στὴν ἀνάπτυξη τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ τῆς Γερμανίας καθὼς καὶ τῶν συνεχιστῶν του καὶ τῶν συγχρόνων του καὶ τῶν μυστικῶν— μεταπηδᾷ στοὺς αἰσθησιαρχικούς τῆς Ἀγγλίας, —Λώκ, Χιούμ, Μπέρκλεϋ—, γιὰ νὰ καταλήξῃε στοὺς γάλλους φιλοσόφους τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας, μὲ ἐπικεφαλῆς τὴ διάσημη τριανδρία —Βολταῖρος, Ντιντερό, Ρουσό—, ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ πλάσουν ἕναν ἰδανικὸ τύπο πολίτη σὲ μιὰν ἰδανικὴ εὐρωπαϊκὴ κοινότητα καὶ τὴν ἡγερίαν τους, τὴ μαντὰμ Ρεκαμιέ, νὰ τοὺς κρίνει ἀσθηρά, ἀλλὰ καὶ νὰ θερμαίνει τὰ κείμενά τους μὲ τὴ γοητεία της. Τέλος, παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπ' τὴν πνευματικὴ ἀκτινοβολία τοῦ Φρειδερίκου Β' τῆς Πρωσίας, —ἐμπνευστὴ, κατὰ κάποιον τρόπο, τῆς μεγάλης γενεᾶς τῶν στοχαστῶν τοῦ 18ου αἰώνα, καθὼς καὶ τοῦ Ναπολέοντα, τῆς, ἐξίσου, μεγάλης γενεᾶς τῶν λογοτεχνῶν τοῦ 19ου αἰώνα (κατὰ τὸν Ἄλμπερτ Τιμπωντέ)— διερευνᾷ ὀλόκληρη τὴν περίοδο, ποὺ ἀπελευθέρωσε μὲ τὸν ρηξικέλευθο τρόπο τῆς σκέψης της καὶ τοὺς ἀγῶνες της τὸ πνεῦμα ἀπ' τὴν ἐπίμονη ἀκόμη προσπάθεια τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας σὲ ὀρισμένες χῶρες νὰ τὸ κηδεμονεύει.

Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος κινεῖται στὸ χῶρο τῆς μουσικῆς μὲ ἐκπληκτικὴ γνῶση τῶν μορφολογικῶν κανόνων της. Ὁ Μπάχ, ὁ Μότσαρτ, ὁ Μπετόβεν, ὁ Μπράμς, —ἀναλύονται σὲ ἑκατοντάδες σελίδες, μὲ συγκρίσεις καὶ συσχετισμούς τῶν ἔργων τους καὶ τῆς ζωῆς τους, καθὼς καὶ ἀφοριστικὲς ρήσεις μεγάλης ἐμβοίθειας. Μὲ ἀφορμὴ τὸ ἔργο τοῦ Μπάχ θὰ διατυπώσῃ τὸν ἀφορισμό: «Τὸ πολὺ ἀτομικὸ στοιχεῖο —μικρὸ ἢ μεγάλο— στὸ ἔργο τοῦ κάθε δημιουργοῦ, σὲ ὅποιαδήποτε σφαῖρα τῆς δημιουργίας, δὲν εἶναι δεμένο μὲ ὀρισμένη ἐποχὴ. Δύσκολα, ὅμως, διακρίνεται τὸ στοιχεῖο αὐτό, ἐνῶ ὅλα τ' ἄλλα —ὅσα δὲν εἶναι ἀτομικά— ἀποτελοῦν γνωρίσματα,

ποῦ εἶναι κοινὰ σὲ περισσότερους δημιουργοὺς τοῦ ἴδιου καιροῦ (ἢ καὶ παλαιότερων)» (Γ2 723-724). Ἡ ἀφαίρεση εἶναι χαρακτηριστικὸ γνώρισμα σ' ἓνα θεωρητικὸ πνεῦμα, ὅπως τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου, ποῦ συχνὰ ὑποκινεῖ σὲ γενικεύσεις μὲ μορφὴ γνωμοδοτικῆ. Μιλώντας γιὰ τὴν κλασικὴ μουσικὴ καὶ γιὰ τὸ κλασικὸ ὄφος (Γ2 860), θὰ ἀποφανθεῖ: «Ἡ μουσικὴ εἶναι ρωμαντικὴ (...) Τὸ βᾶθος τῆς μουσικῆς δὲν τὸ φθάνει ἢ μορφοποιητικὴ ἐπέμβαση τοῦ νοῦ». Εἶμαι βέβαιος πὼς δὲν κάνει ἐπίδειξη γνώσεων ὅταν ἀναλύει σὲ σελίδες μιὰ σύνθεση τοῦ Μότσαρτ οὔτε κατέχεται ἀπὸ ἐπίδειξη ἐνημερότητας, ὅταν σχολιάζει ἔργα ἐλασσόνων γύρω ἀπ' τοὺς γιουὺς τοῦ Μπάχ, μὰ ἀπ' τὴν πεποίθησή πὼς σὲ ὅποιαδήποτε ἐποχὴ ἀκμῆς οἱ «*critiqueurs*» προσφέρουν τὸ ἐνδιάμεσο ὕλικό, ποῦ γονιμοποιεῖ τὸ ὑπέδαφος προετοιμάζοντας μιὰ διάδοχη ἐποχὴ ἀκμῆς. Συχνὰ, γιὰ νὰ ἰσχυροποιήσει μιὰ γνώμη του (τὸ κάνει, μάλιστα, ὑπερβολικὰ συχνὰ), ἐπικαλεῖται σχετικὲς κρίσεις ἄλλων, — τὸ ἦθος του δὲν τοῦ ἐπιτρέπει νὰ τὶς οἰκειοποιηθεῖ. Εἶναι, πράγματι, θαυμάσιοι οἱ συσχετισμοὶ καὶ οἱ διενκρινίσεις ἀνάμεσα στὴ μουσικὴ τῶν Μπετόβεν, Χάνδν, Μπράμς, καθὼς καὶ ἡ ἐδρηματικὴ ἀντιδιαστολὴ τῆς γλυπτικῆς ἀπ' τὴ μουσικὴ καὶ τὴ ζωγραφικὴ. Στὶς κρίσεις του σὲ ἔργα καὶ κρίσεις σὲ γνώμες ἄλλων γι' αὐτὰ, σύμφωνες ἢ ἀντίθετες, — ἀφοῦ καὶ αὐτὲς συμβάλλουν στὴ σύνθεση μιᾶς ἱστορίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος — ἀποφεύγει νὰ εἶναι ἀπόλυτος· ἀφήνει κάτι ἐλάχιστο, πιθανῶς ἀντιλεγόμενο, πιστεύοντας πὼς ἡ ἀλήθεια εἶναι πάντα σχετικὴ γιὰ κάθε τὶ τὸ ἀνθρώπινο. Γοητεύουν οἱ ξεναγήσεις του στὰ παλάτια τῆς κοιλάδας τῆς Λουάρ καὶ τῶν γερμανικῶν πόλεων, μὲ τὶς μικρὲς τους ἱστορίες. Δίνει πραγματικὰ μαθήματα ρυθμολογίας, ὑπογραμμίζει τάσεις, ρεύματα, συρμούς τῆς εἰκαστικῆς, ποῦ ἐκφράζουν τὸ ὄφος καὶ τὸ ἦθος μιᾶς ἐποχῆς, ἐνῶ παρεμβάλλει, ἀνεκδοτολογικά, ἐπεισόδια, ποῦ ἀποκαλύπτουν τὸν ψυχισμό της.

Ἐὸ Παναγιώτης Κανελλόπουλος χρωματίζει μὲ παραστατικώτατες πινελιὲς τὴ ζωὴ στὰ παρισινὰ σαλόνια τοῦ 18ου αἰώνα, — αὐτὰ τὰ ἐκτροφεῖα ἀνατρεπτικῶν ἰδεῶν, — καὶ ὅσους πρωτοστάτησαν σ' αὐτὰ μὲ τὴ σαγήνη τῆς προσωπικότητάς τους καὶ τὶς κοσμοθεωρητικὲς ἀπόψεις τους, ναρκοθετώντας τὸ ἔδαφος, ποῦ θὰ ἀνέτρεπε ἀργότερα ἡ Γαλλικὴ ἐπανάσταση. Μιλώντας λ.χ. γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Μπωμαρσὲ «Οἱ γάμοι τοῦ Φίγκαρω» (Γ2 1009), ὅπου διακωμωδεῖται ἡ κατεστημένη τάξη, θὰ διατυπώσει τὸν ἀφορισμό: «Μιὰ κοινωνία εἶναι χαμένη, ὅταν δὲν ἔχει πιὰ πίστη στὸ δίκιο της καὶ κοροῦδεύει τὶς ἀρχὲς ποῦ τὴ στηρίζουν». Ἐὸ κοινωνιολόγος κινεῖται μὲ μοναδικὴ ἐνημερότητα, κριτικὴ ὀξύδερκεια καὶ ἀντικειμενικότητα μέσα στὸ ἀπέρατο πεδίο τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως, — διερευνᾷ πτυχὲς του ἀδιαφώτιστες, ρίχνει τοὺς προβολεῖς του στὰ ἐρέβη συνειδήσεων, ἐπαινεῖ ἢ κατακρίνει συμπεριφορὰς, ἀμφισβητεῖ μαρτυρίες, ἀντιλέγει σὲ τελεσίδικες τάχα κρίσεις. Ἡ ἀφήγηση περιστα-

τικῶν, πὸν προκάλεσαν δραματικὲς μετεξελίξεις μέσα στὴ θυελλώδη ροὴ τῶν γεγονότων, συναρπάζει, καθὼς καὶ οἱ μυθιστορηματικὲς ἐξιστορήσεις προσωπικῶν περιπετειῶν — ὅπως τοῦ σοφοῦ Κοντορσὲ ν' ἀλλάζει κάθε τόσο κρησφύγετα, καταδιωγμένος ἀπ' τοὺς πολιτικὸς ἀντιπάλους του Ἰακωβίνους, ἐνῶ συνέγραφε σὲ μιὰ πυρρετικὴ ἔμπνευση τὸ πολύκροτο ἔργο του «Σχεδιάσμα ἑνὸς ἱστορικοῦ πίνακα γιὰ τὴν πρόοδο τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος», ἢ ὅταν ἀφηγεῖται μὲ τόση συμπάθεια τὴ ζωὴ τοῦ γαλλοέλληνα ποιητῆ Ἀντρέ Σενιὲ σὰ νὰ αἰσθανόταν τὸ τραγικὸ θῆμα τῆς Ἐπαναστάσεως ψυχὴ ἀδελφῆ του. Ὁ ἐνάρετος διστάζει στὶς κρίσεις του νὰ ρίξει «τὸν λίθον τοῦ ἀναθέματος» ἐναντίον ἄλλον, — ἀκόμη καὶ ἂν κατακρίνει τὸ ἦθος του ὁμόφωνα ἢ γνώμη τῶν ἱστορικῶν. Ἔτσι, γιὰ τὴν πολιτεία τοῦ Μαρά θὰ προσθέσει: «Καὶ οὔτε τὸν πιὸ ἀδικο ἄνθρωπο δὲν πρέπει νὰ ἀδικοῦμε», (Γ2 128). Ἀναδίνει κάποιον τραγικὸ μεγαλεῖο αὐτῇ ἢ παρέλαση, — φαινομενικὰ κάποτε ἀργὴ σὲ ρυθμὸ ἀλλὰ πληθωρικὴ σὲ συσσώρευση γεγονότων—, ὅπου ἓνα παραπέτασμα ὁμίχλης φανατισμοῦ συσκοτίζει κίνητρα φιλοδοξιῶν καὶ ἀντεκδικήσεων (ἐν ὀνόματι τάχα τοῦ γαλλικοῦ λαοῦ), ἐνῶ ἡ Εἰμαρμένη ὑφαίνει μὲ νομοτελειακὴ ἀναγκαιότητα τὸν ἴσθον τῶν συνεπειῶν τους. Τελικὰ, ἢ «Νέμεση» θὰ πέσει στὶς κεφαλὰς τῶν πρωταγωνιστῶν καί, βέβαια, στὸν ἄνθρωπο, πὸν μετατόπισε τὰ ρεύματα τῆς Ἐπαναστάσεως ἀπ' τὴν ἰδεολογικὴ κοίτη τους γιὰ νὰ ἱκανοποιήσει τὴν ἄμετρη φιλοδοξία του — στὸ Ναπολέοντα, πὸν ὁ Λέων Τολστόι, στὸ μυθιστόρημά του «Πόλεμος καὶ Εἰρήνη», θὰ χαρακτηρίσει: «σκοτεινιασμένη διάνοια, πὸν οἱ πράξεις του βρῖσκονταν σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς αἰώνιους νόμους τοῦ ὀρθοῦ καὶ τοῦ ἀγαθοῦ». Δεξιότηχης ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος στὴν ἀπεικόνιση σκηνῶν ἀπὸ ὅπου προβάλλουν οἱ χαρακτηῖρες ὅσων πρωταγωνίστησαν σὲ μεγάλα ἱστορικὰ γεγονότα, δὲ θὰ παραλείψει νὰ ἀναφέρει μιὰ συνομιλία τοῦ Ναπολέοντα μὲ τὸν Μέττερνιχ, γιὰ τὴν ἀποκαλύπτει τὸ θηριώδη ἐγωκεντρικὸν τοῦ ἀνθρώπου, πὸν γιὰ μέγιστο μέρος τοῦ γαλλικοῦ λαοῦ ὑπῆρξε ἀντικείμενο λατρείας. Τὸ περιστατικὸ, — ἄξιο νὰ τὸ περιγράψει ἓνας θεατρικὸς συγγραφέας, — διαδραματίστηκε στὸ γραφεῖο τοῦ αὐτοκράτορα. Δὲν μπορῶ νὰ ἀντισταθῶ στὸν πειρασμὸ νὰ μὴν παραθέσω αὐτούσιο τὸ κείμενο ἀπ' τὴν «Ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος»: «(...) Ὅταν ὁ Μέττερνιχ, μὲ τὴν πιὸ ἀπαλὴ φωνή του, τὸν ρώτησε, ἂν θᾶταν ἱκανός, ὅταν αὐτὴ ἢ στρατιὰ τὸν ἐφήβων θὰ ἔχει λιώσει στὴν ἐπομένη ἐκστρατεία του, νὰ σχηματίσει μιὰ καινούργια, ὁ Ναπολέων πέταξε τὸ καπέλο του στὸ πάτωμα. (Ὁ Μέττερνιχ δὲν ἔσκυψε νὰ τὸ σηκώσει) καὶ κραύγασε: “Δὲν ξέρετε, κύριε, τί συμβαίνει μέσα στὴν ψυχὴ ἑνὸς στρατιώτη. Μεγάλωσα στὰ πεδία τῶν μαχῶν καὶ διδάχτηκα νὰ περιφρονῶ τὴ ζωὴ τῶν ἄλλων καὶ τὴ δική μου. Ἐνας ἄνθρωπος σὰν καὶ μένα λίγο ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴ ζωὴ ἑνὸς ἑκατομμυρίου ἀνδρῶν”. — “Ἄς ἀνοίξουμε, μεγαλειότατε”, τοῦ λέει ὁ Μέττερνιχ διακόπτοντάς τον, “τίς

θύρες τοῦ γραφείου αὐτοῦ, ἔτσι πού νά σᾶς ἀκούσουν ἡ Γαλλία καί ἡ Εὐρώπη καί νά κρίνουν τήν ὑπόθεσή σας”. Ὁ Ναπολέων κατάλαβε τὸ λάθος του καί πῆγε νά τὸ διορθώσει, κάνοντας νέα λάθη. — “Ἐκαμα χωρίς ἄλλο μία μεγάλη κουταμάρα”, λέει στό Μέττερνιχ, “ὅταν παντρεύτηκα τὴν ἀρχιδούκισσά σας. Θέλησα νά ἐνώσω τὸ παρὸν μὲ τὸ παρελθόν, τὶς γοθθικὲς προλήψεις μὲ τοὺς θεσμοὺς τοῦ αἰῶνα μου. Ἄναμετρῶ σήμερα τὴν πλάνη μου. Αὐτὸ θὰ στοιχίσει ἴσως τὸ θρόνο μου, ἀλλὰ κάτω ἀπὸ τὰ ἐρείπιά του θὰ θάψω τὸν κόσμο”. — “Εἶστε χαμένος, μεγαλειότατε”, παρατήρησε ἡρεμα ὁ λεπτός καί κομψὸς Μέττερνιχ, πού ἦταν τότε σαράντα ἐτῶν. Καί πρόσθεσε: “Εἶχα τὸ προαίσθημα τοῦτο (ἔτι εἶσθε χαμένος), ὅταν ἐρχόμουν ἐδῶ, καί τώρα ἔχω τὴ βεβαιότητά”. Τελικά, ἀναρωτιέται κανεὶς, ἂν συμβάλλει σὲ μιὰν ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος ἢ τόσο λεπτομερειακὴ ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων τῆς Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, ἀκόμη καί ἂν τὸ πνεῦμα τῆς ἀντιφατικότητος, πού μέσα στό φανατισμὸ τὰ ὑποκινούσε, ἀνάδειξε συγχρόνως τοὺς πρωταγωνιστὲς τῆς σὲ προσωπικότητες καί ἐνέπνευσε μνημειακὰ ἔργα.

Ἐποψιάζομαι, πὼς ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, κατὰ τὴν ἀνασύνθεση τοῦ ἔργου του στὴν ὀριστικὴν πιά μορφή του, δὲν εἶχε ὑπολογίσει ἕνα τόσο πολυδιάστατο θέμα πόση ἔκταση θὰ ἔπαιρνε· θὰ τὸ συνειδητοποιούσε ἀργότερα μέσα στὸν οἶστρο του καθὼς τὸ ἀνοικοδομοῦσε. Γι’ αὐτό, σὲ κάποια στάση του, στὸν πρόλογο τοῦ πρώτου ἡμίτομον τοῦ τετάρτου τόμου (ΔΙ 5), αἰστάνθηκε τὴν ἀνάγκη νά δώσει μιὰν ἐξήγηση: «Ὁ ἱστορικὸς τοῦ πνεύματος —ἰδιαιτέρα τῆς πνευματικῆς καί καλλιτεχνικῆς ζωῆς ὅχι μιᾶς χώρας ἀλλὰ ἐνὸς μεγάλου συνόλου χωρῶν— εἶναι ἕνας διαβάτης, πού διαλέγοντας σὲ κάθε σταυροδρόμῳ τὴν κατεύθυνση, πού κανένας ὁδοδείχτης δὲν τὸν διευκόλυνε νά διαλέξει, περνάει ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ πιὸ ποικίλα τοπία. Δικὸ του χρέος, δική του εὐθύνη εἶναι ποιά κατεύθυνση θὰ διαλέξει μπροστὰ στὸ σταυροδρόμῳ καί ποιά τοπία θὰ προσέξει πρὶν ἢ ὕστερα ἀπὸ τ’ ἄλλα». Θὰ διακινδύνευα τὸν ἰσχυρισμὸ, πὼς τὰ «τ ο π ί α» τῆς Λογοτεχνίας καί τῆς Τέχνης εἶναι τῆς ἰδιαίτερῆς του προτίμησής, γιατί μέσα σ’ αὐτά, —χωρὶς νά παραμελεῖ καί τὴν ἀκριβὴ ἀποτίμησιν τῶν ἄλλων— ἢ ἐπιστημονικὴ σκέψη του συνδυασμένη μὲ τὴ λυρικὴ ἰδιοσυγκρασία του φορτίζουν τὴν ἔμπνευσή του νά τοὺς δείξει μιὰν ἀλληλεγγύη καί στοργὴ συνδημοουροῦ, πού προσδίδει θερμότητα στὸ κείμενό του. Καθὼς τὰ σχολιάζει, μοιάζει νά ἐκφράζεται «ἐκ τῶν ἔνδον», ὅχι ὡς διδάσκαλος γνώσεως, ἀλλὰ ὡς καλλιτέχνης, πού ἐκμυστηρεῖται. Οἱ διαπιστώσεις του ἀποκτοῦν λάμψη, τὰ εὐρήματα στίς συγκρίσεις του καί οἱ εὐρηματικοὶ ἀφορισμοὶ ἐντυπωσιάζουν. Ἀξιολογεῖ ἕνα ἔργο ἀπ’ τὰ ἐπιτυχημένα μέρη του. Ἡ συμπάθειά του, καταρχήν, γιὰ κάθε δημιουργήματα ἀποτρέπει μιὰ δογματικὴ ἀπόφασή του. Προτιμᾷ νά ἀμφιβάλλει παρὰ νά ἀδικήσει. Μιλώντας λ.χ. γιὰ τοὺς «Μάρτυρες» τοῦ Σατωμπριάν, ἀφοῦ ἀναφέρει κρίσεις ἄλλων

γι' αὐτούς, τοῦ Σαιντ Μπὲβ καὶ τοῦ Τιμπωντέ, — ἄλλες τὶς δέχεται, ἄλλες τὶς ἀπορρίπτει, — θὰ προσθέσει πὼς διαβάζοντας τελευταῖα τὸ ἔργο συγκινήθηκε. Θεωρεῖ πρόσθετη ἀξία γιὰ ἓνα ἔργο ἢ μιὰ προσωπικότητα, ὅταν στὸ πρῶτο λανθάνει κάποιος παιδευτικὸς σκοπὸς καὶ στὴ δεύτερη ὅταν προέχει τὸ ἦθος. Τοῦ ἀρέσει νὰ περιβάλλει ἓναν ἄνθρωπο τῆς δράσης ἢ τοῦ πνεύματος μὲ τὸ φωτιστέφανο μιᾶς ἐνάρετης συμπεριφορᾶς. Ἔτσι, ἀναλύοντας τὸ ἔργο τοῦ Σατωμπριάν, δὲ θὰ παραλείψει νὰ ἀναφέρει πὼς εἶχε φερθεῖ μὲ σεβασμὸ στὸν καρδινάλιο Φές, θεῖο τοῦ Ναπολέοντα, ὅταν ἔγινε πρέσβης στὴ Ρώμη, ξεχνώντας τὶς προσβολές, ποὺ τοῦ εἶχε κάνει ὅταν ἦταν γραμματέας του ἢ νὰ ὑπογραμμίσει τὸ ἦθος τοῦ κρατικοῦ λειτουργοῦ, ποὺ εἶχε παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴ θέση του ἐξαιτίας τῆς δολοφονίας τοῦ δούκα τ' Ἀγκαιν. Ἀναλύοντας τὸ «Φάουστ» τοῦ Γκαίτε — στὴν ἔξοχη περιγραφή τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου Γερμανοῦ στὴ λαμπερὴ πνευματικὴ ἀδελφὴ τῆς Βαϊμάρης — θὰ γράφει: «Ὁλόκληρος ὁ Κόσμος εἶναι μέσα στὸν ἄνθρωπο. Ἔτσι, ὅταν συγκρούεται ὁ ἄνθρωπος μὲ τὸν Κόσμο, μὲ κάποια στοιχεῖα τοῦ Κόσμου, συγκρούεται μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του» (Γ3 1694). Ὁ θαυμασμὸς του γιὰ τὸν Γκαίτε, ποιητὴ καὶ ἄνθρωπο, ἦταν ἀπόλυτος. Θαύμαζε στὸν Ὀλύμπιο τὴν καθολικότητα τοῦ πνεύματός του, ἱκανοῦ νὰ ἀποφαίνεται γιὰ ποικίλα θέματα τοῦ ἀνθρωπίνου ἐπιστητοῦ, ἀλλὰ καὶ νὰ προβλέπει μὲ ἀκρίβεια τὶς συνέπειές τους. Ὁ Γκαίτε, κατὰ τὸν Παναγιώτη Κανελλόπουλο, συνόψιζε ἓναν ἄνθρωπο-σύμβολο. Ὡστόσο, παρόλο τὸ θαυμασμὸ του, — ὅταν ὁ Γκαίτε ὑποστήριξε σὲ συνομιλία του μὲ τὸν Ἑκκερμαν, πὼς ὁ Ὀμηρος, μὲ τὸν Ἀχιλλεῖα καὶ τὸν Ὀδυσσεῖα, τὸ γενναιότερο καὶ τὸν ἐξυπνότερο, μᾶς ἔδωσε τὰ ὀριστικὰ ἀνθρώπινα σύμβολα — ἀντιπαρατήρησε, πὼς εἶχε ξεχάσει, ὅτι οὔτε ὁ Ὀμηρος οὔτε οἱ μεγάλοι ποιητὲς τῆς ἀττικῆς τραγωδίας πρόλαβαν νὰ πλάσουν ἓναν Ἄμλετ, ἓναν Δὸν Κιχότη, ἓνα Φάουστ, ποὺ εἶναι συμβολικὲς καθολικὲς ἐνσαρκώσεις τῆς μετακλασικῆς ἐποχῆς. Γενικά, ὁ γερμανικὸς ρομαντικὸς αἰώνας, ποὺ τὸν λάμπρυνε ἓνας ἀστερισμὸς ἀπὸ μεγάλους ποιητὲς καὶ λογίους μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Γκαίτε καὶ τὸν Σίλλερ, ἀναθερμαίνοντας τὸ ἐνδιαφέρον τῆς τευτονικῆς σκέψης γιὰ τὸ πνεῦμα τῆς κλασικῆς Ἑλλάδος, εἶναι ἀπ' τοὺς πνευματικὸς χώρους ὅπου ὁ στοχασμὸς του κινεῖται μὲ μοναδικὴ ὀξυδέρχεια. Συχνά, μεταπηδώντας ἀπὸ μιὰν ἐποχὴ ἀκμῆς στὰ Γράμματα καὶ τὶς Τέχνες, βρῖσκει, παρεκβατικά, τὴν ἐνκαιρία νὰ ἀναφερθεῖ στὴ δική μας, γιὰ νὰ ἐκφράσει τὸ σκεπτικισμὸ του ὡς πρὸς τὴν ἠθικὴ πρόοδό της, — ἀντίθετα ἀπ' τὴν τεχνικὴ — τὴν ἀποστροφὴ του στὸ πνεῦμα γενικά μιᾶς ἀκαλαισθησίας, στὴν ἀπειθαρχία πρὸς τὴ μορφικὴ ἐντέλεια, πρὸς τὴ γριφώδη αὐτοματικὴ γραφὴ, ποὺ ἀνοίξε τοὺς ἀσκούς τοῦ Αἰόλου σὲ κάθε ἐκφραστικὴ ἀσυναρτησία. Ἔτσι, θὰ πεῖ: «Ὅσοι λένε σήμερα, ὅτι καὶ τὸν Μπετόβεν δὲν τὸν καταλάβαιναν οἱ σύγχρονοί του καὶ ὅτι τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ ὀρισμένους “Συνθέτες” καὶ “Ζωγράφους” (τὰ εἰσαγωγικά

δικά του) τοῦ αἰώνα μας λένε ἀνοησίες” (X 508). ‘Ὁμολογῶ πὸς πλατειάζει τὸ μέρος, ὅπου ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος πραγματεύεται τὴ συμβολὴ τῆς Ρωσίας στὴν ἐξέλιξη τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, μολοντί καθεαυτὸ τὸ ὕλικό αὐτῆς τῆς συμβολῆς, ἐξαιτίας τῆς ιδιομορφίας του σὲ σχέση μὲ τὸ ὕλικό ἄλλων χωρῶν, ἔχει μιὰ πρόσθετη γοητεία. Στὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν Πούσκιν —παράλληλα μὲ τὴ θανασία ἀνάλυση τοῦ ἔργου καὶ τὴν ἐξιστόρηση τῆς ζωῆς τοῦ μεγάλου τῆς ἐθνικοῦ ποιητῆ— παρακολουθοῦμε ὅλη τὴ ζοφερὴ περίοδο, ὅπου ἡ πνευματικὴ τρομοκρατία, χωρὶς νὰ κατορθώνει νὰ καταπνίξει τὴ φωνὴ τῶν μεγάλων δημιουργῶν καθὼς ὑπερασπίζανε μὲ τὰ ἔργα καὶ τὴ δράση τους τὴν ἐλεύθερη ἔκφραση τῶν ιδεῶν τους, εἶχε, ὡστόσο, καταφέρει βαρὺ πλῆγμα ἐναντίον τους, μὲ φυλακίσεις, ἐξορίες καὶ ἐκτελέσεις, ὥστε νὰ ἔχει δημιουργηθεῖ ἓνα συγκλονιστικὸ μαρτυρολόγιο στὴν πνευματικὴ ἱστορία της. Ἔτσι, μὲ ἀφορμὴ τὰ μαρτύρια τοῦ Νοβίκοφ καὶ τοῦ Ραντίτσεφ, θὰ κάνει μιὰν εὔστοχη παρατήρηση βγαλμένη, σίγουρα ἀπ’ τὴν προσωπικὴ πείρα του: «Ὅποιοι ἀγωνίζονται γιὰ τὴν ἀλήθεια καὶ τὴ δικαιοσύνη, δὲ γίνεται ποτὲ μάρτυρας ἢ ἤρωας, ἀν—ἀπὸ σκοπιμότητα, δηλαδή, γιὰ νὰ μὴν πληρώσει τὸ λάθος του μὲ τὴν ἐλευθερία του ἢ τὴ ζωὴ του— περιορίζεται σὲ συγκαλυμμένη κριτικὴ καὶ μισόλογα, ποὺ μποροῦν νὰ προκαλέσουν καὶ τοὺς ἐπαίνους τῶν κρατούντων, ποὺ ἀδικοῦν ἢ ἀνέχονται τὴν ἀδικίαν». (X 95).

Ἀκόμη καὶ ἂν σὰν Ἕλληνας μερολήπτης, ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ἀφιερώνοντας στὸ λόρδο Βύρωνα τόσες δεκάδες σελίδες, ἀπὸ εὐγνωμοσύνη στὸν ποιητὴ ποὺ ἔδωσε τὸ πνεῦμα καὶ τὴ ζωὴ του στὴν Ἑλλάδα, πάλι θὰ δικαιωνόταν ὡς ἱστορικὸς τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος γιὰ τὶς εὐρηματικὲς παρατηρήσεις του στὴν ποίηση καὶ τὴν προσφορὰ του στὸν ἀγῶνα τοῦ Εἰκοσιένα. Στὴν προσπάθειά του νὰ ἀνιχνεύσει τὸν ἀβυσσαλέο ψυχικὸ κόσμον τοῦ «ἁμαρτωλοῦ» ποιητῆ, θὰ παρατηρήσει: «Ἡ ἀδυναμία τοῦ “προορισμένου” ἁμαρτωλοῦ νὰ σωθεῖ μὲ ἀγαθὲς πράξεις, μὲ τὴν ὑποταγὴ του στὶς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὴν αἰώνια καταδίκη, ἢ φοβερὴ καὶ ἀδυσώπητη αὐτὴ διδασχὴ τοῦ καλβινισμοῦ (καὶ τοῦ Λουθήρου), ἔκανε τὸν Μπάϊρον νὰ πονάει βαθύτατα καὶ νὰ ἐξεγείρεται» (A2 1252). Τέλος, βρίσκοντας ἀφορμὴ τὴν παρουσία τοῦ μεγάλου φιλέλληνα στὸ ἐπίκεντρο τῆς ἐπαναστάσεως, θὰ κάνει, στὸν ἀμφιλεγόμενο —ἀκόμη— αὐτὸν ἱστορικὸ χῶρον εὔστοχες παρατηρήσεις, θὰ ἀντικρούσει ἀντεπιστημονικοὺς ἰσχυρισμούς, θὰ ὑπερασπίσει ἐνοχοποιημένους, θὰ ἀποκαταστήσει διασυρμένους ὑπολήψεις.

Ὅμως κάποια μέρα τὰ δάχτυλα τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου, ποὺ εἶχαν διατρέξει μὲ τὴν πένα ἀνάμεσά τους χιλιόμετρα πάνω στὸ χαρτί, ἄρχισαν νὰ χάνουν τὴν ἀντοχή τους. Κατέφυγε, τότε, στὴν ὑπαγόρευση τοῦ κειμένου του ἀπ’ τὸ τηλέφωνο στὸν ὑπεύθυνον γιὰ τὴν ἐκδόσή του. Εἶχε συμβεῖ, —δύο - τρεῖς φορές—, ἡ ἐπίσκεψή

μου στο γραφείο του, στην οδό 'Ακαδημίας 33, να συμπέσει με αυτή την υπαγόρευση. Καθώς περιμένα στο μικρό προθάλαμο ώσότου τελειώσει, είχα την εντύπωση πώς πίσω απ' τή μεσόθυρα τελοῦνταν μία μυσταγωγία. Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος εἶχε πάντα τὴν ἀγωνία μήπως ὁ καρκίνος, πὸν ὑπονόμεινε τὶς δυνάμεις του, δὲ θὰ τὸν ἄφηνε νὰ ἀποτελειώσει τὸ ἔργο τῆς ζωῆς του. Ἀπὸ κληρονομικὴ προδιάθεση ὁ ὀργανισμὸς του ἦταν προικισμένος μὲ μακροβιότητα — ἡ μητέρα του εἶχε περάσει τὸν αἰῶνα καὶ ὁ πατέρας του τὸν πλησίασε· ὁ ἴδιος, ὅμως, τὸν εἶχε κατεξαντλήσει μὲ τὴν ὑπερκόπωσή του. Φυσικὸ, κάποτε, νὰ αἰστανθεῖ πὸς λιγότευαν οἱ ἐφεδρικὲς δυνάμεις του. Ἐπόμενο, ἡ ἔκφρασή του νὰ ἀποτυπώσει αὐτὴ τὴν ὑπερκόπωση, μ' ὅλη τὴν ἐπίμονη φροντίδα του νὰ διατηρήσει στὴ μορφὴ της, γενικὰ, ὅ,τι ὡστόσο τὴν εἶχε χαρακτηρίσει. Εἶναι φανερὴ μιὰ χαλαρότητα στὴ σύνθεση τῆς φράσης. Ἀρχίζουν νὰ σπανίζουν οἱ ἀπροσδόκητες ἐξακτινώσεις ἀπὸ ἐπιγραμματικὲς ρήσεις καὶ ἀφορισμοὺς, πὸν τῆς πρόσθεταν στιλπνότητα, καθὼς καὶ οἱ φωσφορισμοὶ ἀπὸ ἐπιθετικὸς χαρακτηρισμὸς μοναδικῆς ἐδηγματικότητας. Βρισκόμαστε πιά στὸν ἐνδέκατο τόμο τοῦ ἔργου. Σὲ κάποια σελίδα του μιὰ μέρα τοῦ φθινοπώρου 1986 ἡ καρδιά του σταμάτησε. Χρειάζονταν λίγους μῆνες γιὰ νὰ συμπληρώσουν τὰ βήματά του ὀγδόντα τέσσερα χρόνια πάνω στὴ γῆ...

Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος ἔβρισκε στὴν πνευματικὴ δημιουργία μιὰ παράλληλη ἔκφραση ἰσότιμη μὲ τὴν πολιτικὴ δράση. Ἡ μεγάλη ἐσωστρέφεια, πὸν τοῦ προκαλοῦσε ἀπ' τὴν ὑπερανάπτυξη τῆς σκέψης μιὰν ἀμέλεια προβληματικότητας μπροστὰ στὰ πράγματα, τὸν παρακινοῦσε νὰ ἀφοσιωθεί στὸ Πνεῦμα. Σίγουρα, θὰ τοῦ ταίριαζε ἡ ρήση τοῦ Στέφαν Τσβάιχ: «Μονάχα στὰ χρόνια τῆς πρώτης νεότη-
τας ταυτίζει κανεὶς τὸ τυχαῖο μὲ τὸ πεπρωμένο. Ἀργότερα, ξέρουμε ὅτι ὁ πραγμα-
τικὸς προσανατολισμὸς μιᾶς σταδιοδρομίας ἔχει ἐσωτερικὰ αἷτια· κι ὅσο παράλογο
κι ἂν μᾶς φαίνεται ὁ δρόμος μας νὰ λοξοδρομήσει ἀπ' τὸ ἀντικείμενο τῶν ἐπιθυ-
μιῶν μας, πάντα στὸ τέλος καταλήγει νὰ μᾶς ξαναφέρει στὸν ἀόρατο προορισμὸ μας».
«Ὁ ἀόρατος προορισμὸς» τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου ἦταν ἀμετάθετα ἡ πνευ-
ματικὴ δημιουργία. Ὑστερότοκος, ἀλλὰ γίγας, αὐτῆς τῆς ἀναστροφῆς του μὲ τὸ πνεῦ-
μα ὑπῆρξε ἡ «Ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος». Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπου-
λος τὸ πίστευε, —θὰ εἶναι ἔκφραση ἐδγνωμοσύνης γιὰ τὴν πνευματικὴ προσφορά
του νὰ συμμεριστοῦμε κι ἐμεῖς αὐτὴ τὴν πίστη του, —πὸς ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου βρίσκεται
«ἐν μέσω πνευμάτων τετελειωμένων» — ὅπως ὅλα τὰ ἀγαθὰ πνεύματα — ἡ ψυχὴ του
θὰ ἀγαλλιᾶ γιὰ τὸ δώρημά του στοὺς Ἕλληνες — τὴν «Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ
Πνεύματος», πὸν μὲ τόση ἀνεπάρκεια ἐπιχείρησα νὰ προβάλω μέσα ἀπ' τὶς σελίδες
τῆς τῆ σεπτῆ μορφῆ του.